

VYUŽITÍ RODINY V INTERVENCI NARUŠENÉ KOMUNIKAČNÍ SCHOPNOSTI – NĚKTERÉ LIMITACE A SPECIFIKA VYPLÝVAJÍCÍ Z ETIOLOGICKÝCH VAZEB

doc. Mgr. Kateřina Vitásková, Ph.D.

Oddělení komunikačních a senzorických poruch, Ústav speciálněpedagogických studií, Pedagogická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Abstrakt

Rodina je považována za jeden z významných prvků ovlivňujících efektivitu intervence v oblasti narušené komunikační schopnosti. V mnoha případech však můžeme poněkud s názorem na nezbytnost či vždy pozitivní vliv zapojení rodičů do „přímé“ intervence či „domácí přípravy“ poněkud polemizovat, a to mimo jiné i s ohledem na soudobé poznatky z oblasti etiologického vlivu dědičnosti na vznik či prevalenci mnohých forem narušené komunikační schopnosti, především pak specifických i nespecifických poruch vývoje jazyka. Cílem tohoto příspěvku je upozornit na některé vybrané oblasti přímo se dotýkajících reálných možností a limitů využití rodiny v komplexní intervenci zaměřené na narušenou komunikační schopnost, které by měly být dle našeho názoru předmětem intenzivnější diskuse vedoucí ke zkvalitnění a zefektivnění působení odborníků v této oblasti.

Klíčová slova

Rodina, komunikační poruchy, narušená komunikační schopnost, specificky narušený vývoj řeči, SLI, jazykové poruchy, logopedie, dědičnost.

Abstract

The family is considered to be one of the most substantial factors influencing the effectiveness of the intervention within the field of communication disorders. Nevertheless, in many cases the opinion referring to the necessity or invariable positive parental impact on “direct” intervention or “home preparing” could be argued about, besides all with respect to contemporary knowledge of the etiological impact of the heredity on the onset or prevalence of many forms of communication disorders, mainly specific and nonspecific language development disorders. The aim of this contribution is to draw an attention to some specific areas related directly to the real possibilities and limitations of the utilization of families in a complex intervention focused on communication disorders, which

should be, in our opinion, much more intensively discussed to improve the quality and increase the effectiveness of the treatment of the specialists in this area.

Key words

Family, communication disorders, communication ability impairment, specific language impairment, SLI, language disorders, speech and language therapy, heredity.

Úvod

Rodina je považována za jeden z významných prvků ovlivňujících **efektivitu intervence v oblasti narušené komunikační schopnosti**, ať již hovoříme o jedincích různých věkových skupin. Význam zapojení rodiny do intervence je akcentován v mnoha teoretických i prakticky zaměřených pojednáních, hovoří se o adekvátnosti tzv. mluvniho vzoru v rodině či uplatňování různých principů (krátkodobých opakovaných cvičení, soustavnosti apod.), ať již je jejich význam přeceňován či odkazován na reálné a objektivně podložené výsledky výzkumných šetření.

V mnoha případech však můžeme poněkud s názorem na nezbytnost či vždy pozitivní vliv zapojení rodičů do v podstatě „přímé“ intervence či „domácí přípravy“ poněkud **polemizovat**, a to mimo jiné i s ohledem na soudobé poznatky z oblasti **etiologického vlivu dědičnosti** na vznik či prevalenci mnohých forem narušené komunikační schopnosti, především pak specifických i nespecifických poruch vývoje jazyka.

Vysoká heterogenita a etiologická a symptomatologická provázanost mnoha vývojových jazykově podmíněných poruch s jinými, jako jsou vývojová dyspraxie, specifické vývojové poruchy učení, ale také tzv. neverbální poruchy učení (srovnej např. Vitásková, 2008) navíc vytváří poněkud komplikovanou bázi pro striktní vymezení jak diagnostických, tak intervenčních postupů. V mnoha ohledech omezují odborníka zaměřeného na narušenou komunikační schopnost ve smyslu nemožnosti využití simplifikovaných, unidimenzionálních či pouze „normativně“ či kategoriálně zaměřených standardizovaných materiálů ať již diagnostické či terapeutické povahy.

Cílem tohoto příspěvku je upozornit na některé **vybrané oblasti** přímo se dotýkajících **reálných možností a limitů využití rodiny v komplexní intervenci zaměřené na narušenou komunikační schopnost**, které by měly být dle našeho názoru předmětem intenzivnější diskuse vedoucí ke zkvalitnění a zefektivnění

působení odborníků v této oblasti, aby nedocházelo ke kladení neadekvátních požadavků v intervenčním procesu ze strany odborníků – specialistů právě směrem k rodičům.

Vybrané oblasti k diskusi využití rodiny v komplexní intervenci narušené komunikační schopnosti

Když opomineme témata, kterým se již autorka věnovala a věnuje v jiných příspěvcích (např. vliv kulturně-jazykového zázemí rodiny, legislativních podmínek a etických principů v oblasti narušené komunikační schopnosti apod., srovnej např. Vitásková, 2008a; 2009a), je v intervenci narušené komunikační schopnosti především zohlednit skutečnost, že **rodič či členové rodiny** na rozdíl od logopeda či jiného odborníka zapojeného do tohoto procesu ve většině případů **nemá** potřebné speciální vzdělání a **tedy dostatečné znalosti daného problému** v celé jeho nezbytné šíři a nemůže proto a priori bezprostředně fungovat jako jazykový či řečový „korektor“, supervizor či facilitátor komunikace. Pro adekvátní teoretické i praktické uchopení problému týkající se narušené komunikační schopnosti je ve jejich případě nezbytný **specificky zaměřený a mnohdy opakovaný výcvik, trénink, proškolení** doprovázený průběžným monitoringem ze strany odborníka (např. logopeda), což vyžaduje určitý čas, mentální i emocionální úsilí a v posledních letech mnohdy i ekonomické a organizační náklady a výdaje, které nemohou být zanedbatelným přehlíženým faktorem.

Pres všechnu svou snahu **rodič (či člen rodiny) nemůže** v případném zapojení do procesu intervence narušené komunikační schopnosti **postihnout všechny aspekty komunikační schopnosti jako celku** – při korekci dyslálii se např. primárně zaměří pochopitelně na subjektivní srozumitelnost řeči dítěte, které si takto ale může fixovat a automatizovat určité nesprávné formy tvorby hlásek či slov (pokud začíná zapojovat nežádoucí kompenzační mechanismy), popřípadě je odkázáno na autokorekci a autoregulaci. Pokud nahlížíme na intervenci narušené komunikační schopnosti jako na **proces učení**, musíme anticipovat nejenom u jedinců s narušenou komunikační schopností, ale i u jejich přímých příbuzných, výrazně oslabenou či narušenou schopnost právě korekce/autokorekce, regulace/seberegulace a s ohledem na etiologickou heterogenitu jejich obtíží a odlišnou úroveň zapojených přirozených či naučených kompenzačních strategií i odlišný i styl jejich učení a limitovanou míru jejich autonomie v tomto směru. Jedinci se specificky narušeným vývojem jazyka či

se specifickými poruchami učení (ať již verbálně či neverbálně podmíněnými) vyžadují vyšší míru zapojení vnějších regulačních a seberagulační strategií jakými jsou plánování jednotlivých kroků, kontroly, monitoringu a je u nich nutná průběžnější a soustavnější bezprostřední evaluace výsledků jejich učení (blíže např. Vitásková, 2009b).

Limitace zapojení členů rodiny a především rodičů **do přímé intervence** (či domácí přípravy) u jedinců s narušenou komunikační schopností i mnohdy **vyplývá z faktoru dědičnosti** u inkriminovaných poruch, ať již se jedná o dědičnost specifickou či nespecifickou. Mnohdy se u nich vyskytují stejné či obdobné obtíže, které má samo dítě (či člen rodiny), ať již jsou či byly vědomě korigovány a intervenovány nebo jsou podvědomě či vědomě kompenzovány pomocí různých osvojených strategií. **Zkoumání heritability** je přítom v oblasti narušené komunikační schopnosti **poměrně obtížné**, jelikož se mnohdy nejedná o tzv. přímou dědičnost, ale spíše o formy tzv. nespecifické dědičnosti ovlivňující tendenci k výskytu familiálně podmíněných predispozic k různým formám narušení v oblasti jazykových či řečových obtíží. Navíc je mnohdy tato dědičnost vázána na tzv. polygenní typ dědičnosti.

Neustále se dozvídáme stále více nových informací o **prokazatelném vlivu geneticky podmíněných odchylek na většinu jazykových dovedností** a s nimi souvisejících charakteristik jazykového a řečového projevu, jako jsou např. plynulost řeči, zpracování řečového signálu, poruchy jazykových či čtenářských dovedností (srovnej např. Dionne, 2009), přičemž je ale kritizována dlouhodobější orientace spíše na odchylky a narušení než na zkoumání normativního vývoje a „speciálních, výjimečných“ jazykových schopností či dovedností. Identifikována byla specifická vazba genetické podmíněnosti u jazykových poruch (ve spektru SLI) na geny FOXP2 s upřesněním nejpozitivnější lokalizace na dlouhém raménku chromozomu 7 (7q31) a silné vazby k jazykovým poruchům ještě vykazuje několik oblastí tohoto genomu (7q31, 16Q, 19q). Na oblast 7q31 je vázána také i silná genetická podmíněnost autismu (např. Bonneau, Verny, Uzé, 2004).

Vztah zkoumání etiologických souvislostí v rámci heritability u jedinců se specificky narušeným vývojem řeči (dále také jako SLI – specific language impairment, v českých podmínkách je tento pojem často zužován do termínu vývojová dysfázie) diskutují například Bishopová a Haiyou-Thomasová (2008), které zjistily signifikantní rozdíly v uváděném a sledovaném fenotypu a etiologii poruch mezi skupinami dětí, u kterých byla identifikace

jejich jazykových obtíží primárně podmíněna plošně použitým screeningem jazykových poruch v širší populaci (použití standardizovaného jazykového testu) a u dětí jejichž specificky narušený vývoj řeči byl diagnostikován na základě prevalence řečových obtíží v předškolním věku (a kterým byla následně doporučena logopedická péče; u těchto dětí se ve výzkumu vycházelo z klinických případových studií, kazuistik). Autorky prokázaly vyšší tendenci k zjištění etiologické vazby na hereditu u případů identifikovaných na základě klinických kazuistik, než u dětí identifikovaných na základě plošného standardizovaného screeningu. Konstatují tedy, že **zjištění heritability u jedinců s SLI závisí na diagnostických kritériích.**

Nicméně je stále více podporována a výzkumně posilována teorie **multi-faktoriálního etiologického pojetí SLI**, která potvrzuje nutnost spolupůsobení jak endogenních hereditárních, tak exogenních faktorů prostředí (viz např. Conti-Ramsden et al., 2007). Vysokou heritabilitu vykazují např. poruchy vytváření časové souslednosti (použití časů v anglickém jazyce; pozn. autor) a poruchy fonologické krátkodobé paměti (Bishop, Adams et al., 2006 in Dionne, 2009). **Heritabilita jazykových poruch**, především specificky narušeného vývoje řeči, je přitom **mnohem vyšší** než u jiných poruch zasahujících psychické schopnosti či dovednosti člověka (srovnej např. Harlaar et al., 2005 in ibid.) a prokazování (či usuzování) na její souvislost a vliv na etiologii jazykových poruch závisí také na věkovém faktoru, jak prokázali např. Van Hulle et al. (2004 in ibid).

Na bázi **hereditárně podmíněné predispozice** vzniká u jedinců s SLI bilaterální organické difúzní poškození mozkové kůry (srovnej např. Laie et al. in Merricks et al., 2004). Silnější familiální přenos byl přitom zjištěn u přímých příbuzných – u dospělých byla přitom prokázána vazba na verbální intelekt a hodnoty týkající se základních akademických dovedností, především čtení a psaní, u dětí naopak na přímé jazykové schopnosti a dovednosti; větší familiální vliv byl přitom prokázán u smíšené expresivní a receptivní formy než u izolovanější dominantně expresivní formy (Conti-Ramsden, 2007; srovnej např. Hayiou-Thomas, Oliver, Plomin, 2005).

Na druhé straně je však nutno **nepodceňovat vliv rodiny na proces diagnostiky narušené komunikační schopnosti** či odchylek od „normativního“, fyziologického vývoje jazykových a řečových dovedností. Z rozsáhlé studie Bishopové a Donalda (Bishop, Donald, 2009) vyplynulo, jak esenciální je suplementární informace směřující z rodiny v diagnostice jak specificky na-

rušeného vývoje řeči, tak v diferenciální diagnostice specifických a nespecifických poruch jazyka. Na základě výsledků svých studií se domnívají, že spoléhat se pouze na výsledky byt' standardizovaných jazykových testů je v procesu diferenciální diagnostiky nedostatečné, obzvláště u rodin s tzv. nízkým sociálně-ekonomickým statutem, které většinou neměly do doby diagnostiky kontakt s logopedickými službami; výsledky v jazykových testech u těchto dětí proto mohou být falešně pozitivní nebo mohou být jejich obtíže desinterpreтовány či přehlédnuty.

Závěr

Z výše uvedených výzkumných poznatků tedy na jedné straně vyplývá, jakou mnohdy **esenciální či alespoň významnou roli hraje rodina** a především rodiče např. v **diagnostice narušené komunikační schopnosti**. Na druhé straně by však mělo být rovněž zřejmé, jak **obtížné může být pro rodiče zapojení do „domácí“ přípravy v rámci intervence narušené komunikační schopnosti**, když přinejmenším v oblasti specifických vývojových poruch jazykových dovedností a jimi primárně či sekundárně podmíněných dalších vývojových poruch (včetně specifických vývojových poruch učení) hraje významnou etiologickou roli faktor hereditý. V této souvislosti by měli odborníci zapojení do komplexního intervenčního procesu vždy pečlivě zvažovat reálnou míru zapojení členů rodiny do intervence, limitace jejich schopností a dovedností, popřípadě se zaměřit na poskytování takových relevantních a adekvátních informací, instrukcí a tréninkových či školících přístupů, metodik a technik, které jim umožní stát se skutečnými facilitátory či alespoň pomocníky v rozvoji komunikační schopnosti jejich dítěte (či rodinného příslušníka). **Obdobné otázky by měly být předmětem častějších odborných diskusí a výsledky výzkumně podložených šetření a publikovaných studií by měly být přímo reflektovány jak v teoretických, tak praktických přístupech zaměřených na narušenou komunikační schopnost.**

Literatura

- BISHOP, D. V. M., MCDONALD, D. Identifying language impairment in children: combining language test scores with parental report. *International Journal of Language & Communication Disorders*. 2009, vol. 44 , no. 5, pp. 600–615. ISSN 1368-2822.
- BISHOP, D. V. M., HAYIOU-THOMAS, M. E. Heritability of specific language impairment depends on diagnostic criteria. *Genes, Brain & Behavior*. 2008, vol. 7, no 3, pp. 365–372. ISSN 1601-1848.

- BONNEAU, D., VERNYB, A. C., UZÉC, J. Les facteurs génétiques dans les troubles spécifiques du langage oral. *Archives de Pédiatrie*. 2004. vol. 11, no. 10, pp. 1213–1216. ISSN 0929-693X.
- CONTI-RAMSDEN, G. ET AL. Familial loading in specific language impairment: patterns of differences across proband characteristics, gender and relative type. *Genes, Brain & Behavior*. 2007, vol. 6, no. 3, pp. 216–228. ISSN 1601-1848.
- DAVIS, O. S., HAWORTH, C. M., PLOMIN, R. Learning abilities and disabilities: generalist genes in early adolescence. *Cognitive Neuropsychiatry*. 2009. vol. 14, no. 4–5, pp. 312–31. ISSN 1464-0619.
- DIONNE, G. What role do genes play in language skills? *Encyclopedia of Language and Literacy Development*. pp. 1–8. [online]. London, ON: Canadian Language and Literacy Research Network. 2009. [cit. 30. ledna 2009]. Dostupné na world wide web <<http://www.literacyencyclopedia.ca/pdfs/topic.php?topId=284>>.
- HAYIOU-THOMAS, M. E., OLIVER, B., PLOMIN, R. Genetic Influences on Specific Versus Nonspecific Language Impairment in 4-Year-Old Twins. *Journal of Learning Disabilities*. 2005. vol. 38, no. 3, pp. 222–32. ISSN 0022-2194.
- MERRICKS, M. J. ET AL. The aetiology of specific language impairment: no evidence of a role for obstetric complications. *Journal of Neural Transmissions*. 2004. vol. 111, no. 7, pp. 773–789. ISSN 0300-9564.
- VITÁSKOVÁ, K. Dopad legislativy na pregraduální přípravu logopedů a intervenci narušené komunikační schopnosti. In *IX. Mezinárodní konference k problematice osob se specifickými potřebami IV. Dramaterapeutická konference Olomouc 11.-12. 3. 2008*. Olomouc: Univerzita Palackého, 2008a. ISBN 978-80-244-2010-3 [CD-rom].
- VITÁSKOVÁ, K. Speciálněpedagogická diagnostika specifických poruch učení v kontextu transferu etiologických faktorů a symptomatologie. In *Špecifické poruchy učenia a správania v kontexte inkluzívnej edukácie. Zborník z prvej medzinárodnej e-konferencie v Prešove 5.-7. máj 2008*. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity. 2008b. s. 23–29. ISBN 978-80-8068-801-1.
- VITÁSKOVÁ, K. Special communication needs and their implementation in the education process from the speech-language therapy perspective. In *Specjalne potrzeby edukacyjne. Tom I. Wybrane aspekty funkcjonowania osób*

z niepełnosprawnością. Bielsko-Biala: Wyższa Szkoła Administracji. 2009a. pp. 108–115. ISBN 978-83-60430-13-2.

VITÁSKOVÁ, K. Specific communication and sensory deficits – the invisible factor, determining the success and efficiency of applying information and communication technologies in education. In *PRE-CONFERENCE PROCEEDINGS of the Special Focus Symposium on 8th ICESKS: Information, Communication and Economic Sciences in the Knowledge Society*. Zagreb: ECNSI, Učiteljskij Fakultet u Zagrebu (University of Zagreb). 2009b, pp. 162–169. ISBN 978-953-7210-22-9.